

Metafor ve Ekslibris

Doç. Banu İnanç Uyan Dur

Işık Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi
Görsel İletişim Tasarımı Bölümü
inancuyan@gmail.com

Makalenin tamamı
30 Haziran 2016'da kabul edildi.

Özet

Metafor, Antik Çağlardaki retorikten günümüze kadar felsefe, dilbilim, anlambilim, eğitim, psikoloji gibi farklı alanlarda incelenen bir konu olmuştur. Günümüz postmodern söylemlerinin içinde de önemli bir yeri olan metafor, disiplinlerarası yaklaşımlara açık bir kavramdır. Sanat ve tasarımda metaforlar, yapıtın kavramsal yapısının oluşturulduğu ve içerik kurgusunun yapıldığı taşıyıcı bir unsur niteliğindedir. Bir anlamda yapıtın bel kemiğini oluşturan metaforların, ekslibris sanatı ile ilişkisinin incelenmesi geniş olanaklar sunan, gizli bağların keşfedebileceği bir alandır.

Anahtar Sözcükler: Ekslibris, metafor, kavramsal metafor teorisi

Giriş

Metafor, bir kavramı, olguyu, kendinden daha öteye taşımak, kendiden daha fazlasını yüklemek anlamındaki Yunanca “Metapherein (meta: öte, üst; pherein: taşımak)” kelimesinden türetilmiştir. Metafor, Antik Çağlardaki retorikten günümüze kadar felsefe, dilbilim, anlambilim, eğitim, psikoloji gibi farklı alanlarda incelenen bir konu olmuştur. Günümüz postmodern söylemlerinin içinde de önemli bir yeri olan metafor, disiplinlerarası yaklaşımlara açık bir kavramdır. Sanat ve tasarımda metaforlar, yapıtın kavramsal yapısının oluşturulduğu ve içerik kurgusunun yapıldığı taşıyıcı bir unsur niteliğindedir. Bir anlamda yapıtın bel kemiğini oluşturan metaforların, ekslibris sanatı ile ilişkisinin incelenmesi geniş olanaklar sunan, gizli bağların keşfedilebileceği bir alandır.

“Sözcük olarak ...’nın kitaplığından, ...’nın kütüphanesine ait anlamına gelen ekslibris “kitapseverlerin kitaplarının iç kapağına yapıştırdıkları üzerinde isimlerinin ve değişik konularda resimlerin yer aldığı küçük boyutlu baskıresimlerdir” (Pektaş, 2003: 11). Ekslibris bir kişi veya kuruma yönelik yapılmakla birlikte bu makalede sadece kişiye özel yapılan çalışmalar üzerinde durulacaktır. Ekslibris kitabın mülkiyet işareti olarak, kitap sahibini tanıtan bir sanat yapıtıdır. Bu nedenle kimin adına yapılıyorsa onun özelliklerini yansıtacak bir çalışma ortaya koyulmaya çalışılmaktadır. Tam da bu nedenle ekslibrisler metafor kavramı ile karmaşık bir bağ içerisindedir. Ekslibris sanatçısı, adına ekslibris yapılan kişi ve izleyiciler arasında gidip-gelen bir kavramsal metafor ağı, araştırılmaya değer zengin bir inceleme alanı oluşturmaktadır.

Metafor Kavramı

Antik Yunan filozofu Aristoteles’ten başlayarak retorik, dilbilim, felsefe, göstergebilim, psikoloji, eğitim, sanat gibi pek çok alanda metafor üzerine çalışmalar yapılmıştır. 20. yüzyıla kadar metafor dilbilimsel bir fenomen olarak incelenmiş ve araştırmalarda yer almıştır. Metaforu sadece dile özgü dolaylı anlatımı amaçlayan bir işlevde gören geleneksel görüşün aksine çağdaş yaklaşımlar, metaforu kavramsal sistemimizin temelini oluşturan çok daha kapsamlı bir konu olarak görmektedir (Lyddon, W. J., Clay, A. L. ve Sparks, C. L. 2001). Özellikle Lakoff ve Johnson’un çağdaş metafor teorisi pek çok disiplini etkileyen öncü yaklaşımlar içermektedir. Lakoff ve Johnson 1980’de yayınladıkları “Metaphors We Live By” adlı eserde metaforun dilbilimsel bir fenomenden öte gündelik yaşamda düşünce ve eylemlerimizi yönlendiren kavramsal sistemimizin temelini oluşturduğu öne sürülmüştür. “Düşündüğümüz ve uyguladığımız şekliyle sıradan kavramsal sistemimiz, esas itibarıyla doğası gereği metaforiktir ” (Lakoff & Johnson, 1980, 3).

Kavramsal Metafor Teorisi olarak da anılan Lakoff ve Johnson'ın çalışmaları, insanın doğal düşünce işleyişinin metaforik olduğu üzerine kurulmuştur. Beyin bir kavramı başka bir kavrama dönüştürerek soyut olanı algı düzeyinde somutlaştırma yöntemiyle işlemektedir. Bilinçdışı meydana gelen bu işleyiş kişi farketmeden oluşmaktadır. “Kavramsal metafor sistemi, dili kullanma sistemimiz ve kavramsal sistemimizin geri kalanı gibi çoğunlukla bilinçdışı otomatik olarak çaba sarf etmeden kullanılır” (Lakoff, 1993, 245). Kavramsal metafor sistemimiz, otomatik olarak bilinç seviyesinin altında sürekli çalışmaktadır. Bu kapsamda metaforlar, bir kavramın başka bir anlam alanına ait kavramla bağlantılanarak idrak edilmesi olarak tanımlanabilir. “Metaforun özü, -bir şeyi- başka bir şey yoluyla anlamak ve deneyimlemektir” (Lakoff & Johnson, 1980, 5). Metaforlar, yeni bir olguyu anlama ve açıklamaya yönelik olarak zihinde daha önce var olan kavramlarla bağ kurmayı sağlar. Diğer bir ifadeyle metaforlar ‘bilinmeyen bir şeyi’ ‘bilinen başka bir şeyle’ anlatmaktadır.

Dünyayı algılama ve anlamlandırma açısından metaforlar güçlü birer zihinsel haritalama ve modelleme aracıdır. Saban, A., Koçbeker, B.N., ve Saban, A. (2006, 463) bunu şöyle açıklamaktadır: “Zihinsel metafor teorisine göre, metaforlar insanların gerçeğe ve dünyaya ilişkin düşüncelerini şekillendiren temel zihinsel modellerden biridir. Bu yönüyle metaforlar, bireylerin soyut veya karmaşık olan olguları daha somut veya tecrübe edilen olgularla karşılaştırmalarını ve bu sayede de bilinmeyen olgulara ilişkin anlayış geliştirmelerini sağlarlar. İşte metaforu bir zihinsel model olarak güçlü kılan şey de budur, onun ‘iki benzeşmez fikir (veya olgu) arasında bir ilişki kurulmasını sağlaması’ veya ‘belli bir zihinsel şemanın (metaforun kaynağının) başka bir zihinsel şema üzerine (metaforun konusuna) yansıtılmasına olanak vermesidir’. Bu bağlamda metaforlar, bir bireyin zihninin bir anlayış (kavrayış) biçiminden başka bir anlayış (kavrayış) biçimine hareket etmesini sağlayarak, o bireyin belli bir olguyu başka bir olgu olarak görmesine olanak tanırırlar”. Bir başka deyişle metafor, bir konuyu diğer bir konunun bakış açısından algılamaya ve anlamaya yönelik olarak kompleks bir fenomen ile zihinde daha önce var olan bilgiler arasında bağ kurma sürecidir.

Görsel Metafor ve İmge

Lakoff ve Johnson daha önceleri dilbilimsel alana sıkışmış bir fenomen olarak metaforun aslında düşünce sistemimizin işleyişinde varolan temel bir kavram olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kavramsal metafor teorisi kendinden sonraki araştırmaları da etkilemiş ve pek çok farklı disiplinde metafor konusunun tekrar ele alınıp incelemeler yapılmasına neden olmuştur. Sanat ve tasarım

alanlarında da metafor kavramı üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda öncelikle görsel metafor üzerinde durmak yerinde olacaktır.

İçinde yaşadığımız dünyayı algılamak en çok görme duyumuzu kullanırız. Bu nedenle görsel olanın gücü kelimelerden çok daha fazladır. Bu güç görsel olanın metaforik bir yapıda kullanıldığında daha etkili bir sonuç ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Shuell (1990, 102)'e göre: "Eğer bir resim 1000 kelimeye bedelse, bir metafor 1000 resime bedeldir! Bir metafor bir şey üzerinde düşünmek için kavramsal bir çerçeve sunarken bir resim sadece durağan (statik) bir tasvir sağlar". Görsel metaforlar, bilinmeyen bir şeyi, bilinen somut bir şeyle sunarak kavramsal metafor sistemimizin işleme prensibine daha yakın hale getirir. "Freud'a göre metaforik düşünce bilinçdışı kelimelerle ifade edilen düşüncelerden daha yakındır ve tartışma götürmez bir şekilde ontolojik ve filogenetik olarak daha eskidir (Modell, 2009)" (Kararımk ve Güloğlu, 2012, 126).

Görsel imgelerin dildeki anlatımlarla aynı olduğu düşüncesi hakimdir. Yani dile özgü (linguistic) anlatım ile görsel imgelerin aynı anlamı ifade edebileceği düşünülür. Fakat görsel dil kuramları üzerine yapılan araştırmalar göstermektedir ki görsel dil ile yapılan iletişim diğer tüm iletişim modellerinden farklı değerlendirilmelidir. "Aslında görsel iletişim hiç sözlü karşılığı olmayan 'şeyler'e atıfta bulunabilir ve sıklıkla bulunmaktadır (Morris, 1993, 196). Dil, anlamın bazı alanlarını ifade etmekte daha hassas olsa da diğer anlam boyutları kelimelerden ziyade görsel imgeler ile daha kolay ve etkili gösterilebilir" (Refaie, 2003, 84).

Görsel metaforların sözlü metaforlara göre daha dolaylı ve karmaşık bir yapıda olması daha çeşitli muhtemel çıkarımların ortaya çıkmasını sağlamaktadır (Phillips, 2000). Görsel metaforlar anlamlandırma sürecinde bilişsel değerlendirme sisteminin daha etkin çalışmasını sağlamakta ve izleyiciyi onun üzerinde daha aktif düşünmeye sevk etmektedir. Bilişsel etkinlikteki bu artış yol açtığı sonuçlar itibarıyla oldukça ilginçtir. İzleyicinin, mesajı işleme sürecinde yaşadığı bilişsel değerlendirmesindeki artış, önermenin ikna ediciliğinin artmasına neden olmaktadır. Zaten yapılan pek çok araştırmada (Messaris, 1997; McQuarrie & Mick, 1999; Scott, 1994) da görsel metaforların sözel metaforlardan daha ikna edici bir araç olduğu belirtilmektedir. "Görsel muhakemenin gerektirdiği yüksek seviyedeki mental katılım, hedef kitlenin anlamını kendi kurduğu bir ürüne neden olabilir ve insanlar genellikle kendi oluşturdukları bir önermeyi benimsemekte daha istekli olduklarından görsel muhakemenin kapsamı görsel iknanın kuvvetli noktası olabilir." (Messaris, 1997, 167)" (Jeong, 2008, 62). Görsel argümanlardaki karmaşıklık düzeyine paralel olarak izleyicinin mental etkinliğinde de artış olmaktadır. Yapılan araştırmalar, kullanılan görsel

metaforun karmaşıklık ve zenginlik düzeyinin izleyicinin beğeni üzerinde de artırıcı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Yani izleyicinin bilişsel etkinliği ne kadar artarsa beğeni düzeyi de o kadar artmaktadır. Konuya ekslibris özelinde baktığımızda çalışmada kullanılan metaforlar ne kadar derinse izleyiciyi o kadar etkiler denilebilir.

İmge ve metafor arasında güçlü bir bağ vardır. İmge bir nesnenin temsilinden öte bir kavramdır. İmgenin, bir varlığın imgesi olması onun kopyası olduğu anlamına gelmemektedir. İmge belli anlamlar taşıyan, kavramsal bağıntılar içeren bir yapı olarak açıklanabilir. Berger (1999, 10), imgeyi tanımlarken başlangıçta orada bulunmayan şeyleri gözde canlandırmak amacıyla yapıldığı halde zamanla canlandırdığı şeyden daha kalıcı olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. Hem metafor hem de imge için bir anlam ve anlamlandırma meselesi söz konusudur. Bu anlamlar göstergebilim ile kısmen çözümlenebilir. Göstergebilimin ana kavramları olan gösteren ve gösterilen ilişkisini okumak eserdeki metafor ve imgelerin anlaşılmasına yardım edebilir. Fakat bu noktada kavramsal metafor sistemimizin bilinçdışında oluştuğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bilinçdışından gelen metafor kavramının (eserdeki) anlamı veya esas göstermek istedikleri bilinç düzeyinde ancak belli bir ölçüde açıklanabilir. Lakoff ve Johnson (1980)'a göre, metaforlar kültürden kültüre değişiklik gösteren öğelerdir ve yalnızca göstergebilimsel okumalarla anlaşılabilir. Metafor bilinçdışından geldiğine göre ona bilinç düzeyinde ulaşamayacağı açıktır... Burada şunu da belirtmek gerekir ki metaforun taşıdığı esas anlamın çeşitli çözümleme yöntemleriyle tam olarak açıklanamaması, onun saklı olduğu anlamına gelmemektedir. Görsel metafordaki 'gösterilen' şey dilsel ifadelerle kesin olarak açıklanamasa da görsel dilin doğrusal olmayan (non-linear) işleyişiyle (kişi tarafından) sezilebilir.

Ekslibris ve Metafor

Ekslibris estetik kaygılarla yapılan sanat çalışması olmakla birlikte bir ihtiyaç grafiği ve önemli bir iletişim aracıdır (Pektaş, 1999, 2). Bu nedenle bir ekslibristen hem kitabın mülkiyet işareti olarak işlevsel hem de estetik değeri yüksek, özgün bir sanat yapıtı olması beklenir. Bir geleneği olan sanat yapıtı olarak ekslibriste "kullanılan resim de yazı da sahibini simgelemek durumundadır. Adına ekslibris yapılan kişiye ya da kuruma özgü tasarlanmalıdır" (Pektaş, 2002, 2). Sanatçı, yaratım sürecinde estetik kaygıları ön plana alarak ekslibris yaptığı kişiyi tanımlayan imgeler dizgesi oluşturmaya çalışır. Sanatçının bilinçdışında ise daha çalışmaya başlamadan adına ekslibris yaptığı kişi hakkında çoktan bir metaforik bir bağ kurulmuştur. Bu aşamada tekrar metaforun basit bir benzetme, görsele hoşluk katan bir unsur olmaktan öte gündelik gerçekliklerimizi tanımlamakta temel bir rolü

olan kavramsal sistemimizin bütünleyicisi olduğunu hatırlatmak gerekir. Sanatçının bilinçli olarak kullandığı metaforlar dışında ekslibriste yer alan her imge O'nun bilinçdışından gelen hayatı ve karşısındaki kişiyi (ekslibris yapılan kişiyi) algılayışını yansıtır. Bu bağlamda, diğer sanat yapıtlarında olduğu gibi ekslibristeki tasarımın birşeyi gösterirken başka birşeyi imlemesi metaforların çok katmanlı yapısından kaynaklanır. Öte yandan adına ekslibris yapılan kişinin dışarıya yansıttığı tabiatı da aslında metaforik bir yapıdadır. Sanatçı bu yansımayı kendi kavramsal metaforik yapısıyla algılayarak yapıtı oluşturur. Soyut olan bu algılayışın ekslibris üzerinden imgelerle somutlaşması hem sanatçı hem de adına ekslibris yapılan kişi arasında çift yönlü bir metaforik kavrayış ve git-gellerinin ürünüdür. Bu çift yönlü yapının içine izleyicilerin de katılmasıyla karmaşık bir metaforik ağ sistemi kurulmuş olur.

Ekslibriste somutlaşan metaforik yapıt, izleyiciler tarafından kendilerine özgü metaforik kavrayışla algılanır. Görsel metaforlar bakan kişinin alt yapısına bağlı olarak anlamlandırmaktadır. Görsel metaforların algılanma ve yorumlanma sürecinde bütün izleyicilerin tek bir kanalı izleyerek tek bir noktaya ulaşması beklenemez. Refaie (2003, 89)'e göre "birçok görsel metaforun bağlama olan yüksek bağımlılığı, anlamlarının genellikle örtülü olduğu ve oldukça geniş bir yelpazede yorumlara açık olduğu anlamına gelir." Ekslibriste bakan her birey kendine özgü deneyim ve varsayımlarını içeren bir değerlendirme süreci yaşar. Ekslibriste kullanılan illüstrasyon, fotoğraf, doku, renk, tipografi gibi öğeleri içeren kompozisyon izleyicinin bilgi, deneyim, beklenti ve değer yargılarına göre sentezlenerek algılanır. Bu bağlamda izleyici sanatçının yarattığı kavramsal yapıyı çözümleyerek ve kendi anlamsal dizgesini kurarak yapıtın anlamlandırılmasına doğrudan katkı sağlar. Şu halde sanat izleyicisini de edilgen bir rolde olmadığı açıktır.

Sonuç

Metaforların temel zihinsel modellerden biri oluşu, hepimizin hayatı metaforik yollarla algıladığını göstermektedir. Görsel bir sanat yapıtı, sanatçının ve izleyicinin farketmediği bilinç düzeyinin ötesinde anlamlara götüren kodlar taşımaktadır. Her ne kadar bu kadar yoğun metaforik ileti çözümlemesi imkansız gibi dursa da A. A. Berger (2014, 29)'e göre "insanlar oldukça karmaşık çağrışım kalıpları olan kodları kafalarında tutarlar, ki bu onların metonimik iletişimi doğru bir şekilde yorumlamalarına imkan tanır". Görsel metaforlar ve sezgi arasında bir bağ olduğu düşünüldüğünde anlamlar dil ile ifade edilemeseler de algılanırlar. Bu sezgisel ilişki ile metaforlar, en derindeki değerlerimizle bağ kurmaya yarayan gizli geçitler olarak yorumlanabilir.

1960 yılında yapılan bir araştırmada ekslibrisler konularına göre sınıflandırıldığında %30'unun erotik, %20'sinin hanedan arması, %15'inin manzara, %15'inin hayvan ve bitki, %10'unun da farklı konuları içerdiği tespit edilmiştir (Pektaş, 2003). Bu araştırmanın sonuçları akla kaçınılmaz olarak Freud'un insan ve bilinçdışı üzerine yaptığı çalışmaları getirmektedir. Ekslibrisler adeta insanoğlunun kolektif bilinçaltının metaforik yansımalarının ifade aracı konumundadır. Meseleye bu açıdan bakıldığında ekslibrisin kişiler arasında eşsiz bir bağ oluşturan nitelikte bir ürün olduğu söylenebilir. Bu bağ, ekslibris sanatçısı, adına ekslibris yapılan kişi ve izleyicinin arasında metaforik bir ortak alan yaratmaktadır.

Kaynakça

- Berger, A.A. (2014). *Media Analysis Techniques*. California: Sage Publications.
- Jeong, S. (2008). Visual Metaphor in Advertising: Is the Persuasive Effect Attributable to Visual Argumentation or Metaphorical Rhetoric? *Journal of Marketing Communications*, 14(1), 59-73.
- Karairmak, Ö. & Güloğlu, B. (2012). Metafor: Danışan ve Psikolojik Danışman Arasındaki Köprü. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4 (37), 122-135.
- Lakoff, G. (1993). *The contemporary theory of metaphor*. A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lyddon, W. J., Clay, A. L. ve Sparks, C. L. (2001). Metaphor and change in counseling. *Journal of Counseling and Development*, 79, 269-274.
- Messariss, P. (1997). *Visual Persuasion*. New York: Sage Publications.
- Pektaş, H. (1999). Ekslibris ve Türkiye'deki Oluşumu. *Ekslibris Bülteni*, 1.
- Pektaş, H. (2002). Ekslibris ve Tipografi. *Ekslibris Bülteni*, 4.
- Pektaş, H. (2003). *Ekslibris*. Ankara: Ankara Ekslibris Derneği.
- Phillips, B. J. (2000). The Impact of Verbal Anchoring on Consumer Response to Image Ads. *Journal of Advertising*, 29(1), 15-24.
- Refaie, E. (2003). Understanding Visual Metaphor: The Example of Newspaper Cartoon. *Visual Communication*, 2(1), 75-95.
- Saban, A., Koçbeker, B.N. & Saban, A. (2007). Öğretmen Adaylarının Öğretmen Kavramına İlişkin Algılarının Metafor Analizi Yoluyla İncelenmesi / An Investigation of the Concept of Teacher Among Prospective Teachers through Metaphor Analysis. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Theory & Practice*, 6 (2), 461-522.
- Shuell, T. J. (1990). Teaching and Learning as Problem Solving. *Theory into Practice*, Special Issue: *Metaphors We Learn By*, 29(2), 102-108.